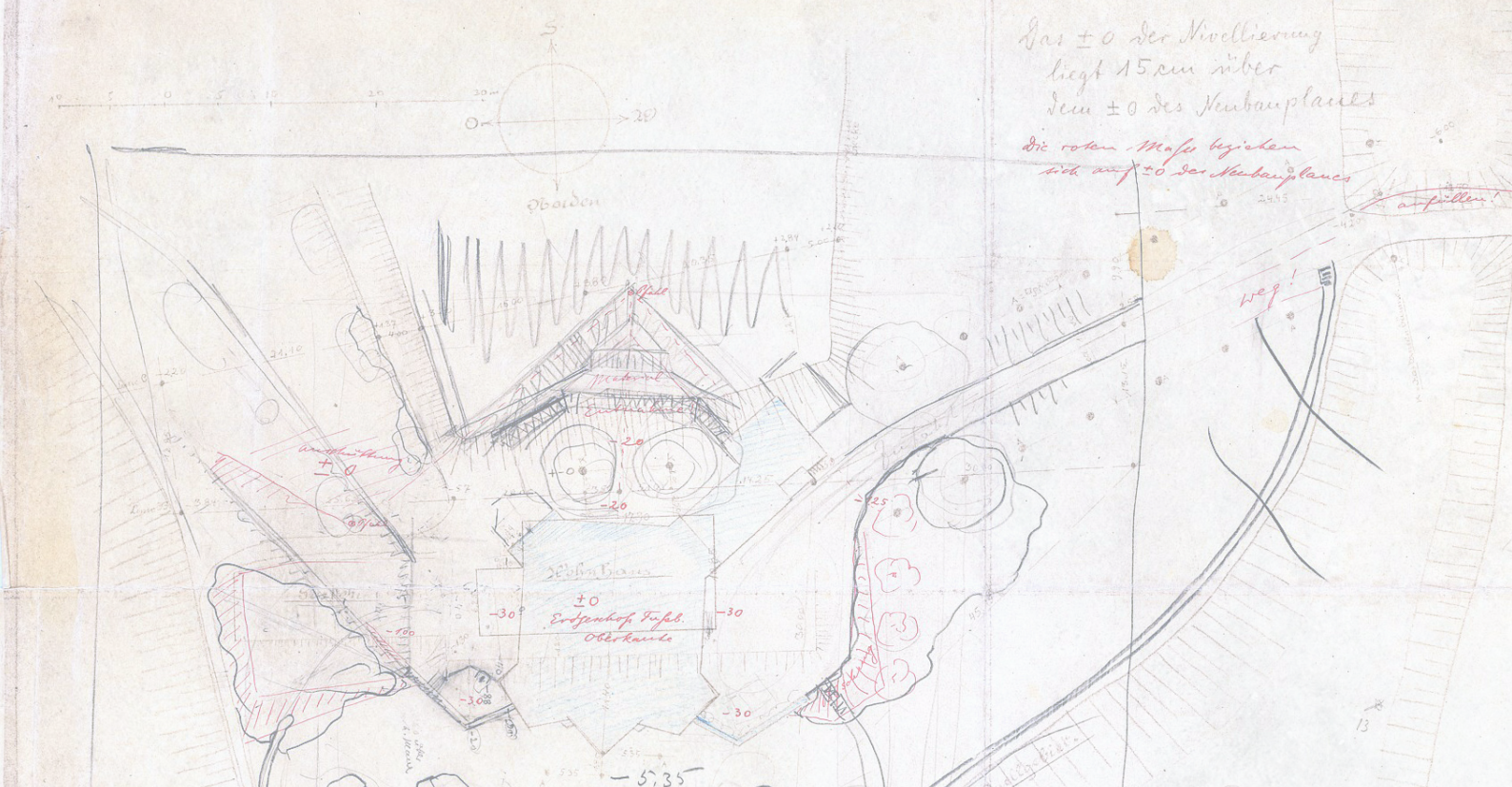

CASCADE

bulletin voor tuinhistorie

Jaargang 2022 (31)

WYLERBERG, EEN UITZONDERLIJK GESAMTKUNSTWERK

KEES VAN DAM & ERIC BLOK

Afb. 1. Loodrechte lucht-
foto met aanduiding van Huis
Wylerberg met tuin, 1956
(Landesarchiv Nordrhein-
Westfalen,
R_RW_0230_05227).

Het Huis Wylerberg, Rijksstraatweg 178 te Beek (Gld), is in 1986 aangewezen als rijksmonument.¹ Het gebouw is monumentwaardig beoordeeld vanwege *'het exterieur en de plattegronden, doch ten dele ook vanwege het interieur een fraai, zeer representatief, vrijwel gaaf en zeldzaam voorbeeld van de expressionistische architectuur van kort na de Eerste Wereldoorlog [...]'*. Zoals uit deze omschrijving blijkt, maakt de tuin vooralsnog geen onderdeel uit

van het rijksmonument. Recent onderzoek in opdracht van Staatsbosbeheer en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het vermoeden bevestigd dat huis en tuin als samenhangend ensemble zijn ontworpen en aangelegd.²

Huis Wylerberg is gesitueerd aan de weg tussen Nijmegen en Kleef, die van oudsher een belangrijke verkeersroute vormde en in de eerste helft van de negentiende eeuw onderdeel werd van het stelsel van rijkswegen. Het gebied was vanuit Nijmegen goed bereikbaar geworden door een tramverbinding uit 1889 en groeide uit tot een populaire bestemming voor recreanten en toeristen. Dit leidde onder meer tot de komst van meerdere hotels, geromantiseerde namen als 'Filosofendal', uitgifte van wandelkaarten en meerdere reisbeschrijvingen in dagbladen.³ Op de landschappelijk interessante overgang van de Nijmeegse stuwwal naar het rivierengebied ontstonden vanaf het midden van de negentiende eeuw meerdere aanzienlijke herenhuizen en buitenplaatsen.⁴ De heuvel Wylerberg bevindt zich op een oostelijk deel van de stuwwal, waarvan het deel met Huis Wylerberg tot aan een grenswijziging in 1949 Duits grondgebied was (afbeelding 1).⁵

Bouw van een woonhuis voor Marie Schuster-Hiby

Huis Wylerberg werd gebouwd in opdracht van Marie Schuster-Hiby (1867-1949), gehuwd met Heinrich Schuster (...-1921). De familie had omstreeks het midden van de negentiende eeuw fortuin gemaakt in onder meer de Duitse kolen- en staalindustrie. Na de Eerste Wereldoorlog was de familie genoodzaakt hun woning in de regio Elzas-Lotharingen te verlaten, waarna zij besloten op de Wylerberg een nieuw huis te ontwikkelen.⁶ Deze gronden waren in 1897 door de moeder van Marie Schuster-Hiby aangekocht en zij erfde deze in 1906.⁷

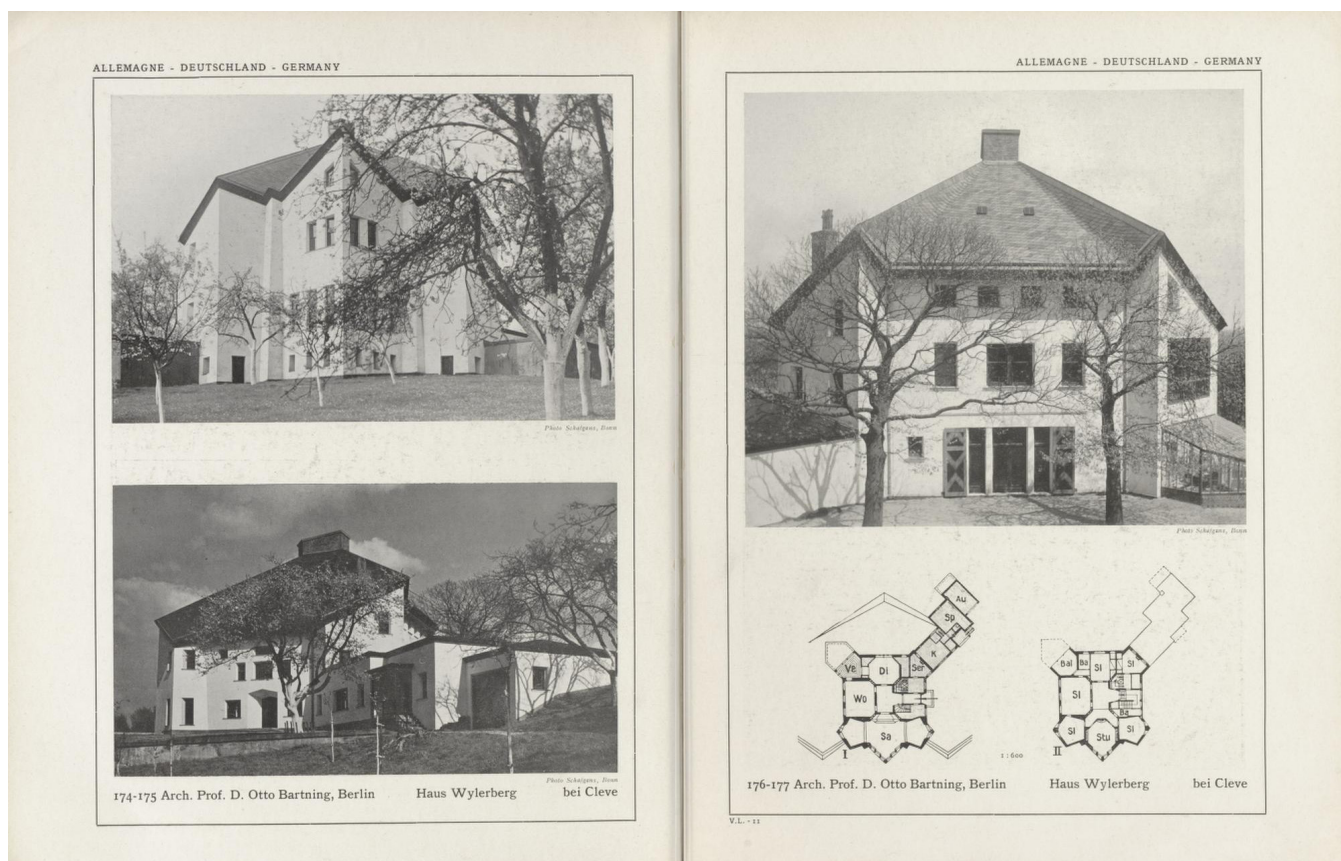
Op de Wylerberg, ter plekke van het te bouwen huis, stond reeds een eenvoudige boerderij met een boomgaard en bouwlanden. Deze was ontsloten vanaf de Rijksstraatweg via de nog bestaande toegangsweg.⁸ Bij de boerderij stonden twee tamme kastanjes, die bij de bouw van het nieuwe huis zouden blijven staan (afbeelding 2).

Voor de bouw van een nieuw huis was Marie Schuster-Hiby in contact gekomen met Otto Bartning (1883-1959).⁹ Bartning was een architect met grote belangstelling voor vernieuwing van het kunst- en architectuuronderwijs, wiens stijl later zou worden gekenmerkt als expressionistisch.¹⁰ Een dag na het verzoek van Marie Schuster-Hiby maakte Bartning een kleimodel voor het huis, waarin de gerealiseerde veelhoekige, kristalachtige vorm reeds aanwezig was. Aan de basis van de locatiekeuze en de architectuur stonden 'het weidse uitzicht, de locatie, de zon, de tuin, de kastanjabomen, de ramen', zoals door de opdrachtgeefster als uitgangspunten wenselijk geacht.¹¹ Uit het ontwerpconcept voor het huis volgden de hoofdlijnen van de

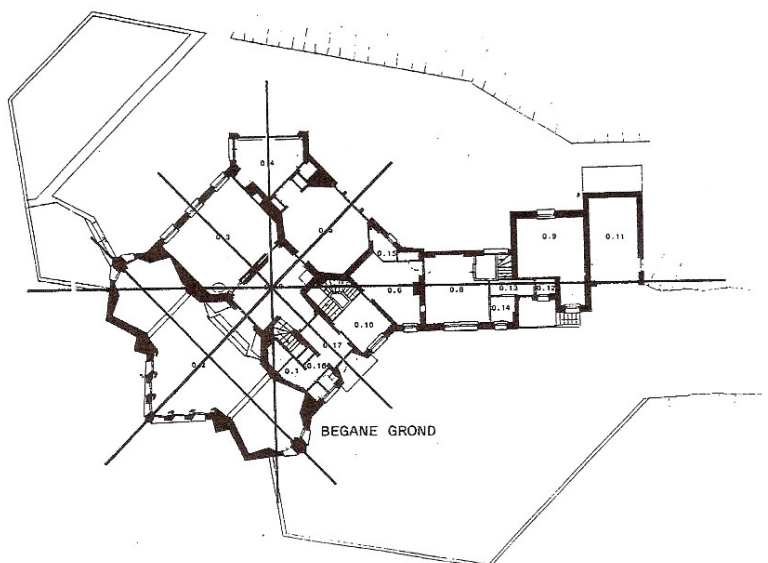

tuininrichting zoals deze gelijktijdig met de bouw van het huis werd gerealiseerd. Daarmee kan Bartning ook verantwoordelijk worden gesteld voor het tuinontwerp (afbeelding 6). De invloed van Marie Schuster-Hiby op het ontwerp van het huis, en waarschijnlijk

Afb. 3. Foto vanuit de boomgaard (met volwassen fruitbomen) tijdens de bouw van het huis, circa 1923 (Polman, 1994, p. 111; OBA).

Afb. 2. Twee pagina's uit de publicatie van J.G. Wattjes, *Moderne villa's en landhuizen in Europa en Amerika*, Amsterdam 1930. Links foto's van de noordoostgevel en boomgaard (boven) en van de entree aan de noordwestzijde, door T. Schafgans, circa 1925. Rechts een foto van de terraszijde, door T. Schafgans, circa 1925. Daaronder twee plattegronden van het huis (Wattjes, 1930).

Afb. 4. Plattegrond van het huis met assenstelsel (Polman, 1994, p. 110).

ook van de tuin, zou groot zijn geweest; Bartning duidde haar aan als '*zijn belangrijkste medewerkster*'.¹² De bouw begon in 1921 en het huis was in 1924 voltooid. Tegen het einde van zijn carrière beschouwde Bartning Wylerberg als één van zijn belangrijkste werken.¹³ Enige tijd na de realisatie zou de Duitse tuin-architecte Elisabeth Renner (circa 1909-1987) betrokken zijn geweest bij de verdere inrichting van de tuin. Renner was bevriend geraakt met Marie Schuster-Hiby en woonde van 1930 tot 1944 in Huis Wylerberg.¹⁴ De hoofdlijnen van de tuin waren onder Bartning aangelegd, maar de detaillering vroeg nog aandacht, zoals de beplanting in de privétuin (afbeelding 7).¹⁵

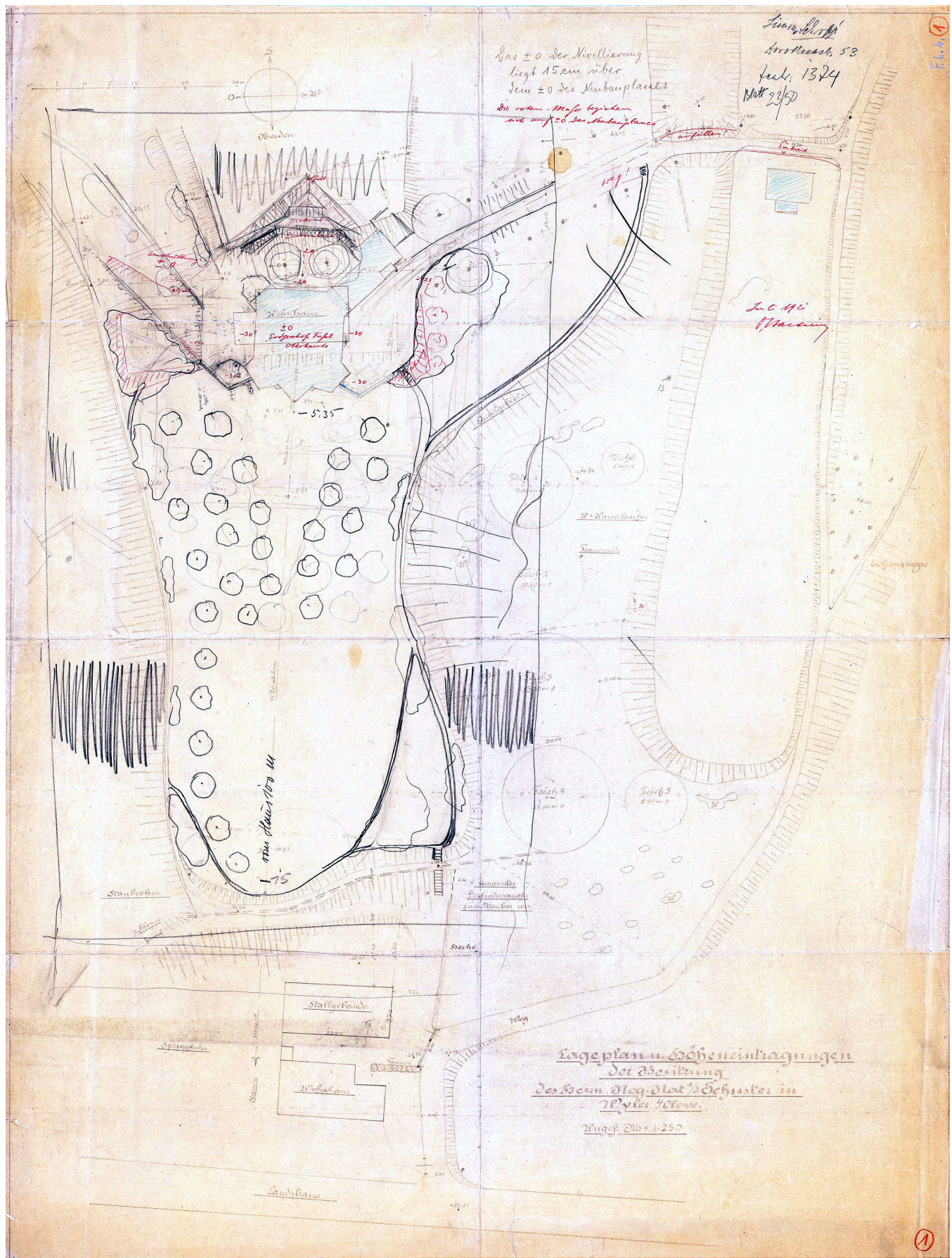
Na de Tweede Wereldoorlog was het huis niet meer bewoonbaar en trok Marie Schuster-Hiby zich terug in de dienstwoning, waar zij in 1949 overleed. Na 1950 gingen dochter Alice Schuster (1893-1982) en haar partner Else C. Kraus (1890-1979) Huis Wylerberg bewonen. Hoewel aanvankelijk de financiën ontbraken om voor het gehele huis de oorlogsschade te herstellen, was eind jaren 50 de situatie zodanig dat het huis was hersteld en de aandacht kon uitgaan naar de tuin. Binnen de bestaande structuren werden diverse heesters en bloemvakken aangebracht. Toen in 1961 duidelijk werd dat Wylerberg bij Nederland zou blijven behoren, werden de omliggende gronden verkocht aan de Nederlandse Staat.¹⁶ Door onder meer de verkoop van een deel van het landgoed kon het huis verder worden hersteld en de tuin een opknapbeurt krijgen. Op structuurniveau lijkt er na de oorlog niet veel gewijzigd te zijn. Wel zou de tuin bloem- en kleurrijker worden, met weelderige beplanting langs de terrassen en op de helling achter het huis. In 1966 werd de resterende 35 hectare met huis en tuin verkocht aan de Nederlandse Staat en ondergebracht bij Staatsbosbeheer.¹⁷

Het ontwerp van de tuin

De vormgeving van de tuin vloeide voort uit het ontwerp voor het huis, zodat dit eerst enige introductie behoeft. De bijzondere geschiedenis en architectuur van het huis werd eerder on-

Afb. 5. 'Ansicht vom Vossenbergrain mit Blick auf Zylflich' vanuit het (west)zuidwesten gezien, circa 1925-30. De villa ligt te midden van het landschap en torent er bovenuit (RAN, nr. F69409).

Afb. 6. Tekening getiteld Lageplan u. Höheneintragen der Besitzung [...], met daarop geschetste en geschreven aantekeningen in zwart en rood. De bebouwing is in blauw aangeduid, de rode aantekeningen betreffen grondwerkzaamheden van afgraven of aanvullen. Eveneens in rood is de signatuur 'O. Bartning, juli 1921' opgenomen (Technische Universität Berlin, Architekturmuseum, inv.nr. IGG1151).

Afb. 7 (boven). Foto vanuit het zuidwesten, door W. Maywald, 1935. De kastanjes achter het huis zijn vervangen door nieuwe bomen (Collectie Museum Kurhaus Kleef, nr. 1992-VI-CXXXI).

Afb. 8 (onder). Foto van zuidoost-zijde met kas, door W. Maywald, 1935 (Collectie Museum Kurhaus Kleef, nr. 1992-VI-XX).

derzocht en beschreven door onder meer Mariël Polman, Dörte Nicolaisen, Pieter-Matthijs Gijsbers, Wouter Weijers en Herman Grote. Het expressionisme als architectuurstroming kwam aan het begin van de twintigste eeuw voort uit een streven om te breken met traditionele vormtaal en historisme, en te komen tot een vernieuwing in de architectuur. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging in Duitsland een groep van architecten en kunstenaars zich verzetten tegen massaproductie en de normatieve vorm van het collectief. Deze 'Arbeitsrat für Kunst' (1918-1921) streefde naar individuele expressie en herwaardering van het ambachtelijke. Bij de expressionistische architecten in deze groep ging het niet om het harmonische, maar om het karakteristieke; niet om het mooie, maar om een versmelting van mooi en lelijk 'tot één geheel dat boven mooi of lelijk uitsteeg'.¹⁸ Het gebouw werd beschouwd als plastische eenheid van massa en ruimte, waarin licht en schaduw de beleving bepaalden, en interieur en exterieur als 'Gesamtkunstwerk'. Architecten trachtten een gebouw een karakteristiek 'gezicht' te geven: de 'handelingen' in een gebouw zijn afleesbaar aan de muren, zoals de dop aansluit bij de noot.¹⁹ Ook speelde hierbij het idee van het kristallijne: het kristal als belichaming van het zuivere en onbevleete, en daarmee een inspiratie voor architectuur. Otto Bartning, de architect van Huis Wylenberg, was lid van deze 'Arbeitsrat für Kunst'. Bartnings ontwerpwijze met onder meer klei (in plaats van uitgebreide plantekeningen) sloot hierbij aan. De werking met assen en symmetrie refereren aan het kristal. Dit idee komt bij Wylenberg onder meer terug in de vormgeving van de boegvormige keermuren en de diagonale aansluiting van de terrassen. Hierin speelde ook de positie in het landschap, waarbij een huis als 'voortzetting van- en oprijzend uit de natuur' werd gedacht.²⁰ Daarbij kreeg Huis Wylenberg expressieve gevels, die van elke kant een ander aanzicht kennen, hetgeen doorwerkte in de aanliggende tuindelen.²¹

Over de plek die Marie Schuster-Hiby had gekozen schreef Bartning: 'het perceel: op de laatste helling van de Nederrijnse heuvelrug met een weids uitzicht over de Nederlandse laagvlakte. Als rustpunt op deze plek, vanwaar de blik naar de verte getrokken wordt, twee mooie oude kastanjabomen'.²² De twee tamme

Ruimtelijke opzet

Naar karakter van de deelgebieden is de tuin in drieën te verdelen, waarbij het 'gezicht' van de gevels en de plateaus (voorplein enerzijds, terras anderzijds) een rol spelen. Het entreegebied betreft een overzichtelijke ruimte, omsloten door de bosrand, de helling, de noordwestgevel en de dienstvleugel. Het was in oorsprong sober ingericht als grasveld met fruitbomen, waarbij de kracht onder meer lag in de grillige boomvormen, waartussen de oprit opklim richting het huis.

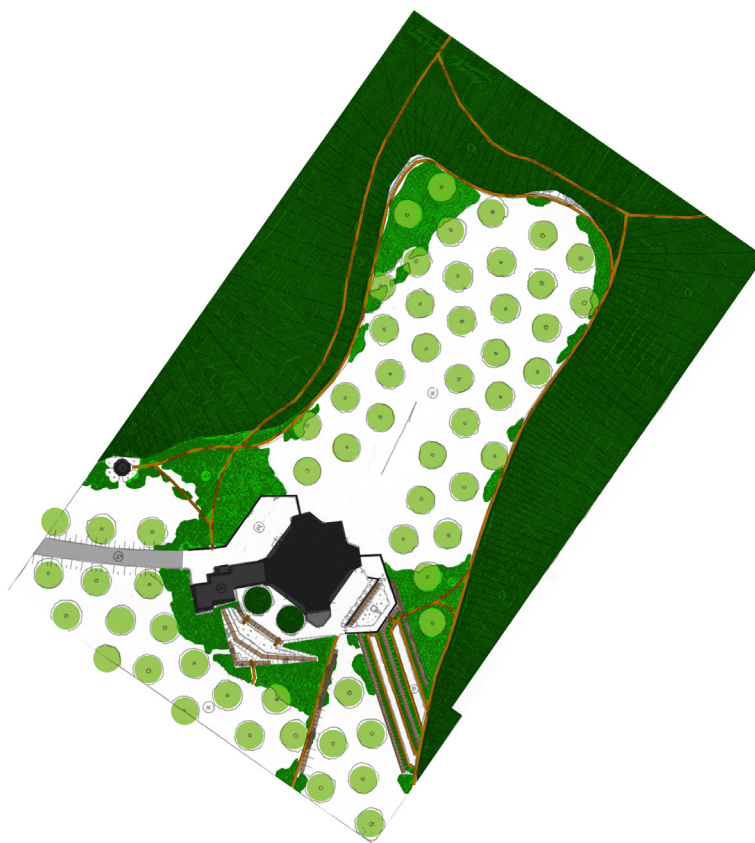
De noordelijke boomgaard volgt op de als 'boeg' oprijzende noordoostgevel. Deze ruimte diende niet direct als gebruiksruimte, maar met name als decor: om op en over te kijken.

Het derde deelgebied betreft de siertuin, waarin de familie en haar bezoek aangenaam kon verpozen. Bij de tuin ontbreken nadrukkelijke grenzen, aangezien het eigendom een veel ruimer gebied omvatte en er juist naar een onzichtbare overgang naar het omliggende natuur- en cultuurlandschap zal zijn gestreefd.

Deze omgeving betreft deels een 'natuurlijke' en niet-aangelegde situatie, zoals de beboste dalen. Het veld ten zuiden van het huis speelt wel een relevante rol in het uitzicht vanuit huis en tuin op de omgeving en het zicht vanaf het bospad aan de zuidzijde op het huis, zonder dat sprake is van een strak gecomponeerde zichtweide (afbeelding 9).

kastanjes aan de zuidgevel waren dus reeds aanwezig en vormden zelfs ankerpunten voor de locatie van het huis, aangezien het gebouw zo werd gepositioneerd dat deze bomen min of meer symmetrisch ten opzichte van de zuidgevel kwamen.

Het gebouw kreeg een symmetrische opzet ten opzichte van een stervormig assenstelsel (afbeelding 4).²³ De vier verdiepingen kenden elk een centrale hal, met daar omheen kamers die vrijwel allemaal een bijzondere, niet rechthoekige vorm kregen.²⁴ Via de ramen had vrijwel elk vertrek zonlicht. Aan de noordzijde bevond zich de muziekzaal, met uitzicht over het rivierengebied. Aan de zuidzijde lag de

woonkamer, aansluitend op de terrassen. Tussen deze terrassen aan oost- en zuidzijde lag op de hoek een kas (afbeelding 8). '[...] Naar het zuiden echter – rond de twee kastanjes – de uitgeholde kant van het huis met de trapsgewijs afgeschuinde uitholling van de helling, het geheel afgesloten als een beschermde plek'.²⁵ Aan de westkant sloot een éénlaagse vleugel met dienst- en werkvertrekken aan op het huis. Deze vleugel omsloot ten dele het ontvangstplein aan de noordwestzijde, dat als plateau voor het huis lag en door een betonnen kering met borstwering werd begrensd (afbeelding 11). Aan de oostzijde van het huis werd het terras van de privétuin op vergelijkbare wijze en hoogte aangelegd. Tussen ontvangstplein en terras lag de noordgevel met driehoekige uitstulping over de volledige vier verdiepingen (afbeelding 10). Door het oprijzende karakter betreft dit de meest opzichtige façade, geschikt om vanaf grote afstand gezien te worden.²⁶ De ramen in deze gevel waren niet in lijn met de buitenmuur geplaatst, maar iets schuin en daardoor gericht op het uitzicht over het rivierengebied.

Afb. 9. Bewerkte weergave van een plattegrond, gesignd door Wiepking-Jürgensmann, circa 1926

(H.F. Wiepking-Jürgensmann, *Garten und Haus, I. Das Haus in der Landschaft*, Berlin-Westend 1927, p. 79; bewerkt door SB4).

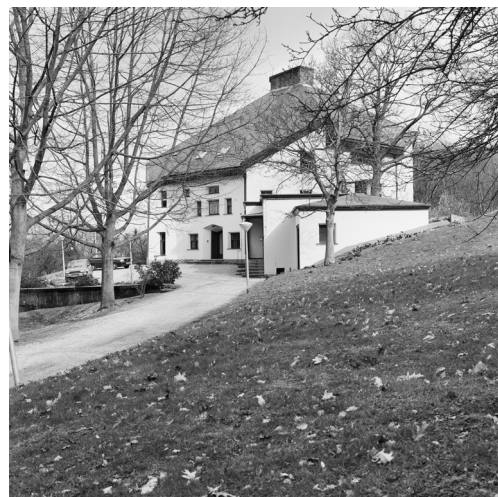
Afb. 10. Foto door Paul van Galen van de noordgevel en de fruitboomgaard, 1983 (RCE, 242.824).

De interne indeling van het huis, de vorm van de gevels met aanliggende plateaus of terrassen en het heuvel landschap (de hellingen) dicteerden in belangrijke mate de vormgeving van de tuin. Daarnaast werden reeds aanwezige onderdelen van het cultuurlandschap geïncorporeerd, zoals de boomgaard, bouwlanden en hellingbossen. Foto's uit circa 1925 geven hierdoor reeds volwassen fruitbomen weer (afbeelding 3).²⁷

Duiding van het tuinontwerp

Er werd al vroeg onderkend dat het huis tot één van de bijzondere bouwwerken in Duitsland behoorde.²⁸ Ernst Polak, bevriend met Bartning, noemde het in 1926 *'meesterlijk geschapen vanuit de omgeving en de plek'*, alsof het gegroeid was *'uit de heuvels, die veranderd waren in een reusachtige aarden plastiek'*.²⁹ Nadat de landsgrenzen waren gewijzigd, volgde in Nederland het besef van de historische waarde enige tijd later, in ieder geval in de jaren '80 toen het werd aangewezen als rijksmonument.

Architect Otto Bartning (1883-1959) zou al vroeg ook in tuinontwerpen geïnteresseerd

Afb. 11. Foto door Paul van Galen van de oprit, 1983 (RCE, 261.935).

zijn geweest. Rond de eeuwwisseling was Hermann Muthesius (1861-1927) een invloedrijk architect en auteur, die de Engelse Arts and Crafts-beweging had bestudeerd en ideeën daaruit via voorbeeldboeken ook in Duitsland verspreidde.³⁰ De architectuur van de gebouwen was volstrekt anders, maar er sprak wel een sterk pleidooi voor een innige relatie tussen het huis en de tuin uit, alsmede opname van moestuin en boomgaard als onderdeel van de siertuin, zoals ook herkenbaar bij Wylerberg.³¹ Een andere invloedrijke persoon was Karl Foerster (1874-1970), een auteur van tuinboeken en kweker van vaste planten, die zich in Bornim bij Potsdam/Berlijn vestigde.³² Hij paste onder meer de rots tuin en verzonken tuin ('sunk garden') toe. Bartning was vanaf 1920 goed bekend met Foerster en zou later tot de 'Bornimer Kreis' gaan behoren.³³

Gezien de ligging en de betrokkenen, is de tuin van Wylerberg binnen een Duitse architectuurtraditie ontstaan. Verschillende aspecten van deze stromingen vonden ook in Nederland navolging. Een karakteristiek voorbeeld is de ligging van de tuindelen direct tegen het huis, waarbij niet alleen de overgang van binnen naar buiten speelt, maar ook de overgang van het 'gecultiveerde' nabij het huis naar het natuurlijke landschap op grotere afstand. J.P. Fokker schreef hierover in 1932: *'In het algemeen gesproken zal de aanleg van den tuin dicht bij het huis een 'strakker' karakter hebben en meer van de menschenhand verraden dan verder van het huis af, waar*

*het tuinkarakter meer aansluiten zal op het landschap met zijn echte oer-natuur of met zijn typische in den loop der tijden gegroeide cultuurnatuur, in welk landschap de tuin dan geleidelijk overgaan kan.*³⁴

Het terras vormde een belangrijke schakel tussen binnen en buiten, hetgeen bij Wylerberg nadrukkelijk tot uiting komt. De aangebouwde bloemenkas vormde een architectonische overgang naar de aanliggende privétuin.

Uit het oorspronkelijke ontwerp en de aanleg van Wylerberg blijkt nauwe samenhang tussen huis en tuin: de ritmiek en wetmatigheid van de architectuur van het gebouw zetten zich in de tuin voort (afbeelding 6). Op de eerste plaats is de tuin sterk beïnvloed door de architectuur van het huis, met name door de situering in de helling, de oriëntatie en de werking van assen. In feite werd het ontwerp van het gehele ensemble van huis en tuin gedictéerd door de wisselwerking van het aanwezige landschap en het gewenste programma. Door de situering van het huis op de helling was er een nadrukkelijk verschil tussen de voor- en achterzijde. Daardoor was er aan de voorzijde sprake van een hoge gevel, die direct contact vanuit het huis met de tuin onmogelijk maakte. De aanliggende boomgaard kende hoofdzakelijk een rol in het uit- en aanzicht, zonder vaste wandelpaden tussen de fruitbomen (afbeelding 9).

Aan de achterzijde sloten de leefruimtes wel direct aan op de buitenruimte, met een visuele relatie tussen binnen en buiten en natuurlijke beslotenheid door de achterliggende helling. De oriëntatie van deze ruimtes en de aanliggende terrassen en tuinen waren afgestemd op de zonstand, gezien de ligging op het zuidoosten. De richting van het langgerekte terras moet worden verklaard vanuit de diagonale as van het huis, aangezien deze niet gerelateerd is aan de omgeving, bijvoorbeeld de richting van het oostelijke erosiedal.

Elk tuindeel was helder begrensd, zoals een kristal ook scherp gescheiden vlakken kent. Met name in de keermuren komt dit tot uitdrukking, evenals in de positie van de dienstvleugel en omliggende beplanting.

Aan de zuidoostzijde was een grotendeels omsloten en geborgen privétuin aangelegd. Hierin waren de tuinonderdelen via zichtlijnen, trappen en keermuurtjes verbonden met (de

architectuur van) het huis, passend bij de architectonische tuinstijl.³⁵ Karakteristiek is onder meer het spel met hoogteverschillen, waarbij in tuinen verhoogde terrassen en 'sunkens gardens' werden aangelegd, in geometrische ordening.³⁶ Het gebruik van hoogteverschillen in de beleving van de tuin is aanwezig op Wylerberg, uiteraard in relatie tot de ligging op de helling. Andere voor de architectonische tuinstijl typische elementen als pergola's, gazonvlakken of gesnoeide hagen ontbraken bij Wylerberg.

Binnen de terrassentuin waren voor het begin van de twintigste eeuw karakteristieke tuindelen aangelegd, zoals de rotstuin en de 'mixed border'. De rotstuin kwam met name na 1900 (in West-Europa) op, in het verlengde van de belangstelling voor (alpiene)

Afb. 12. Wylerberg vanuit het westen (2021) (auteur/SB4).

Afb. 13. Wylerberg vanuit het zuidoosten (2021) (auteur/SB4).

ontdekkingsreizen, een ander type plantje (in contrast met bloemrijke soorten als rododendrons, sering, rozen, en dergelijke), collectievorming en natuurstudie. De 'mixed border' betreft een gemengd plantvak met wilde en gecultiveerde vaste planten, waarin de ordening gericht is op een afwisselende en kleurrijke opbouw gedurende het gehele jaar. Deze borders waren een uitvloeisel van de in Engeland opgekomen 'cottagestijl', waarin werd teruggegrepen op meer ambachtelijke of traditionele ingrediënten, picturale effecten in een relatief kleine tuin, en een steeds belangrijker rol voor de vrouw in het ontwerp en beheer van de tuin.³⁷ Deze tuintypen waren destijds gebruikelijk en zijn op vele plekken gerealiseerd. Een bekend voorbeeld in Duitsland is de tuin die Karl Foerster in Berlijn in 1903 begon en waar veel nieuwe vaste planten werden geïntroduceerd.³⁸ In geval van Wylerberg is met name de kleinschaligheid, in verhouding tot het huis en de omgeving van het huis als totaal, en de ligging op de helling uitzonderlijk.

Evengoed was er geen sprake van een 'klinische' situering van het gebouw, waarbij deze afsteekt en los staat van de omgeving. Zo waren door de architect juist klimplanten tegen de gevel en bomen achter het huis geschetst. Langs de gevels stonden heesters en in de terrassen- en rotsuin was een prettige sfeer gecreëerd. In de Duitse expressionistische architectuur speelde kleur een rol in de beleving en het oproepen van emoties.³⁹ De gepleisterde buitengevel was oorspronkelijk gebroken of crèmekleurig wit met een grijze plint, bruinrode kozijnen en blauwgrijze dakleien.⁴⁰ In de omgeving van het huis speelde onder meer de kleur van de boomgaard (bloesem, diverse fruitsoorten en bladkleuren), de bosrand met tamme kastanje, eik, beuk, linde en wilde (zoete) kers, en een toevoeging buiten de natuurlijke boomsoorten in de vorm van een bruine beuk.

Daarnaast was er sprake van 'hergebruik' van het aanwezige landschap. De aanwezige boomgaard en kastanjes vormden het decor voor de nieuwbouw; het huis als 'fremdkörper' in een arcadisch cultuurlandschap versterkte des te meer het expressieve karakter van het gebouw. De rechte en hoekige vormen van het huis vormden een contrast met de ronde vormen van de heuvel, de fruitbomen en

tamme kastanjes. Het huis staat als een 'rots' in het landschap en accentueert daarmee de ligging op de stuwwalhelling.

Tegelijk was er een respectvolle omgang met het landschap. Het bestaande landschap van veld, bos en boomgaard vormde het natuurlijk decor voor het nieuwe huis. Naast de bouw van het huis in de helling (en het afvlakken en deels afgraven van die helling) waren de ingrepen in het bestaande landschap minimaal. Alleen enkele wandelpadjes werden in de bosrand gesitueerd, maar verder lijkt het bos in de erosiedalen ongemoeid gelaten. Waarschijnlijk werden in de boomgaard zowel bomen behouden als enkele bijgeplant, volgens de plattegrond eerder in een nonchalante setting dan in een strak ritme.⁴¹ In Nederland is het verschijnsel te herkennen in enkele tuinen bij huizen van architect A.H. Wegerif.⁴² Zo kreeg huis De Bijenschans te Hilversum aan de achterzijde een uitzicht over de Hoorneboegse Heide en de Dom van Utrecht.⁴³ Wegerifs eigen huis De Pasch te Wassenaar werd in 1925 te midden van het duinlandschap gebouwd, in vormgeving een scherpe tegenstelling hiermee vormend.⁴⁴

Het behoud van het 'oude cultuurlandschap' past bij de 'heimat'-gedachte, die met name opgang vond in Duitsland, waarin juist het vertrouwde landschap als idyllisch werd beschouwd.⁴⁵ Daarbij speelde het uitzicht vanaf de stuwwalrand een belangrijke rol. Hoewel thans de bosranden een heldere inkadering van de tuindelen vormen van de entreezijde en de noordelijke boomgaard, was dit aanvankelijk niet het geval. Het hier al aanwezige oude hellingbos bestond aanvankelijk uit hakhout en nog niet uit hoog opgaande bomen. Historische foto's tonen het oprijzende huis vanuit de omgeving in een verder vrij open landschap (afbeelding 5).

Tot slot

De tuin is in grote lijnen nog steeds aanwezig (afbeelding 12 & 13). Details en diverse planten en bomen zijn verdwenen, maar het concept is nog herkenbaar. Wylerberg wordt thans gebruikt door de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, die zich bewust is van de historische waarde van gebouw en tuin. Staatsbosbeheer heeft enige

jaren geleden enkele herstelwerkzaamheden uitgevoerd, waarbij onder meer fruitbomen in de boomgaard zijn herplant en spontaan opgeslagen bos aan de zuidzijde is verwijderd. Voor zover bekend is er geen ander expressionistisch ensemble als dit in Nederland. Zeker niet waar vanuit de architectuur en locatie zo is ingespeeld op de situering in de omgeving, mét een voor die tijd moderne houding ten opzichte van het natuur- en cultuurlandschap. Gezien de geconstateerde uitzonderlijkheid van huis én tuin, en de nauwe samenhang, wordt geconcludeerd dat de tuin eveneens het predicaat 'monument' verdient. Het is ten slotte een onlosmakelijk onderdeel van een Gesamtkunstwerk.

Noten

- 1 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, mon.nr. 46929.
- 2 SB4, *Tuinhistorische analyse en waardestelling Huis Wylerberg te Beek-Ubbergen*, Wageningen 2022.
- 3 *Het nieuws van de dag: kleine courant* 16 juni 1880; B. Gunterman, *Historische Atlas van Nijmegen, 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam 2006.
- 4 A.G. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen. Oostelijk gedeelte en de Duffelt*, Den Haag / Zeist 1983; digitaal beschikbaar via: https://www.dbnl.org/tekst/schu211rijk01_01; K. Bouwer, *De geschiedenis van het Nederrijkswald*, Utrecht 2003.
- 5 Pieter-Matthijs Gijsbers, Het landgoed Wylerberg: een grensgeval, in: Dörte Nicolaisen e.a., *Huis/Haus Wylerberg, Een expressionistisch landhuis van/ Ein Landhaus des Expressionismus von Otto Bartning, Architectuur, Cultureel leven/ Architektur, Kulturelles Leben, 1920-1966*, Museum 'Commanderie van Sint-Jan' en Werkgroep tot behoud van het Huis Wylerberg, 1988, p. 139; Schulte, 1983, p. 109. Zie ook: *Algemeen Handelsblad*, 23 april 1949; *Arnhemse Courant*, 17 maart 1960.
- 6 Herman Grote, *Het vergeten monument / Das vergessene Denkmal*, Heemkundekring De Duffelt, 2007, p. 30-46. Nicolaisen, 1988, p. 72: uit latere briefwisseling met Bartning bleek dat de oorspronkelijk bouw mede gefinancierd werd vanuit een schadeloosstelling door de staat voor het verlies van hun landgoed bij Metz.
- 7 Regionaal Archief Nijmegen (RAN), toeg. nr. 442 *Notaris C.A.E. Courbois Nijmegen 1884 - 1927*, inv.nr. 119 1897, aktenr. 3131; Grote, 2007, p. 12-29.
- 8 RAN, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 25 juni 1873 [met dank aan L. Otten, VNC].
- 9 Grote, 2007, p. 47.
- 10 Grote, 2007, p. 47-49.
- 11 Mariël G. Polman, *Huis Wylerberg, bouw-historische aantekening*, Rijksgebouwendienst, 1994, p. 24.
- 12 Nicolaisen, 1988, p. 67.
- 13 Polman, 1994, p. 19.

- 14 Wouter Weijers en Ron Manheim, Het huis Wylerber; Een kleine cultuurschiedenis, in: Nicolaisen, 1988, p. 22-23; Grote, 2007, p. 66.
- 15 Elisabeth Renner is in de jaren 1980 geïnterviewd door de onderzoekers en samenstellers van het boek *Huis Wylerber, een expressionistisch landhuis van Otto Bartning*. Opnames hiervan zouden zijn overgedragen aan het archief in Kleef.
- 16 *Gelders Dagblad*, 17 maart 1960: 'Wylerber blijft bij Nederland'; *Trouw*, 6 mei 1961.
- 17 *Algemeen Handelsblad*, 28 oktober 1966: 'Duits landgoed in Nederlands bezit, Verpleeginrichting in „antroposofische villa”'.
- 18 Polman, 1994, p. 8; https://en.wikipedia.org/wiki/Arbeitsrat_für_Kunst.
- 19 Polman, 1994, p. 12.
- 20 Polman, 1994, p. 13.
- 21 Voor verdere beschouwing van de architectuur wordt verwezen naar: Nicolaisen, 1988; Wolfgang Pehnt, *Die Architektur des Expressionismus*, Hatje, 1998; onderzoek door Sandra Wagner-Conzelmann, zie: https://www.monumente-online.de/de/ausgaben/2016/2/Interview_Bartning.php
- 22 O. Bartning, *Versuch einer Baubeschreibung zum Landhaus Wylerber*, 20 januari 1951, geciteerd in Nicolaisen, 1988, p. 68.
- 23 Schulte, 1983, p. 157-159.
- 24 J. Posener, *Otto Bartning. Zum hundertsten Geburtstag des Baumeisters am 12. April 1983*, Berlijn 1983, p. 5-6, geciteerd in Nicolaisen, 1988, p. 61: 'een kristal, dat andere kristallen bevat: alle assen, ook de diagonale, samenkomend in een centrum, kristallijn gebroken - of gevouwen - en met vertrekken die vijfhoekig, zeshoekig, achthoekig zijn of samengesteld uit deze figuren, zoals de muziekzaal, waarvan de wanden en de muren deel hebben aan dit expressieve kristallijne lijnenspel'.
- 25 Bartning, geciteerd in: Saskia de Wit, *Schetsontwerp tuin Wylerber*, 2010, p. 5.
- 26 Nicolaisen, 1988, p. 66.
- 27 Naast de vele foto's zijn er verschillende schetsen, tekeningen of ontwerpen van de tuin bekend. Dit zijn in volgorde van datering: Plattegrond van het huis en omgeving met schets van de tamme kastanjes en keermuren in potlood, Otto Bartning, februari 1921; Plattegrond van het terrein met schets van de tuininrichting in potlood en aanwijzingen voor grondverzet in rood, Otto Bartning, juli 1921; Plattegrond van het terrein met beoogde aanpassingen in potlood en locatie van het pomphuis, Otto Bartning, 6 juli 1922; Vereenvoudigde plattegrond van het terrein, gepubliceerd in E. Pollak, 1926 (noot 29); Plattegrond van het terrein en tuin, gepubliceerd in H.F. Wiepking-Jürgensmann, H.F., *Garten und Haus, I. Das Haus in der Landschaft*, Berlin-Westend 1927.
- 28 J.G. Wattjes, *Moderne villa's en landhuizen in Europa en Amerika*, Amsterdam 1930. Bartning ontwierp diverse kerkgebouwen. Huis Wylerber is één van de weinige privéwoningen. Daarbij kwam dat tijdens de Tweede Wereldoorlog diverse expressionistische gebouwen werden verwoest. Zie ook: *Nijmeegsch Dagblad*, 22-11-1951: 'Huize 'De Wylerber': een symphonie in steen'.
- 29 E. Pollak, *Der Baumeister Otto Bartning*, Berlijn 1926, p. 31, geciteerd in Nicolaisen, 1988, p. 62. Zie ook: *De Telegraaf*, 29 januari 1988: 'Huis Wylerber is een van de weinige woonhuizen uit de vroege jaren twintig waarin radicaal nieuwe vormen zijn gehanteerd. Door zijn kristalvorm en de ligging in het landschap beantwoordt het aan de vormideeën van het expressionisme, waarvan Otto Bartning een van de belangrijkste vertegenwoordigers was. De op het oog al ongebruikelijke, fascinerend vorm van de villa krijgt een extra dimensie als je eromheen wandelt. Dan blijkt dat elke zijde — alle met een geheel eigen gezicht — telkens in de andere overvloeit, zodat er nergens sprake is van een in zichzelf afgesloten geheel'.
- 30 <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100219505>.
- 31 Hermann Muthesius, *Landhaus und Garten, Beispiele neuzeitlicher Landhäuser nebst Grundrissen, Innenräumen und Gärten*, München 1907, p. 24-29.
- 32 <https://www.monumente-online.de/de/ausgaben/2005/3/herr-der-bluehenden-gaerten.php>.
- 33 <https://karl-foerster-bornimer-kreis.com/2017/05/12/der-bornimer-kreis/>; https://www.garten-literatur.de/Leselaube/persoel/foerster_karl.htm.
- 34 J.P. Fokker, *Tuinen in Holland, Moderne*

- schoonheid*, Amsterdam 1932, p. 14. Zie ook: Ernst de Jong, *De Amsterdamse School Tuin*, scriptie Wageningen Universiteit, 2005.
- 35 Zie: E. Blok en B. Lang, *Villatuinen in Nederland 1900-1940*, RACM en SB4, 2008, p. 97; A.M. Backer, E. Blok en C.S. Oldenburger-Ebbers, *De Natuur Bezwoeren*, Rotterdam 1998.
- 36 Eén van de belangrijkste ontwerpers in Nederland in deze stijl is tuinarchitect Dirk F. Tersteeg, waarbij de architectonische tuinstijl met hoogteverschillen werd toegepast op onder meer De Hooge Vuursche bij Baarn (1910), Remmerstein te Rhenen (1912), Maarheeze te Wassenaar (1914) of Uytwijck te Hilversum (1921). Hij liet zich onder meer inspireren door Duitse voorbeelden van de architecten Peter Behrens, Joseph Olbrich en Max Läger. Zie: Edward W. Leeuwijn, Een Arts & Crafts-Garden op de Utrechtse Heuvelrug, *Tussen Vecht en Eem*, 23 (2005) nr. 1, p. 3-18; E. A. de Jong, 'Kareol', Tristans Burg und wald an der Hollandische Küste, ein Beispiel internationaler Gartenkunst in den Niederlanden um 1910, *Die Gartenkunst* 2 (1995).
- 37 C.S. Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel West, Noord-Holland, Zuid-Holland*, Rotterdam 1998. Te denken is aan bijvoorbeeld de tuin bij huis De Kroft, die architect A.P. Smits voor zichzelf ontwierp rond 1917, waarin nadrukkelijk Engelse invloed in ontwerp van huis en tuin is te herkennen. Over de samenhang tussen huis en tuin schrijft ir. J.P. Fokker in *Tuinen in Holland, Moderne schoonheid* uit 1932 dat 'huis en tuin werkelijk eene onverbreekelijke eenheid zijn' (p. 83).
- 38 Zie: <https://www.denkmalschutz.de/denkmal/wohnhaus-und-garten-karl-foerster.html>. Ook werken van Willy Lange waren invloedrijk, zoals Willy Lange, Otto Stahn, *Die Garten Gestaltung der Neuzeit*, Leipzig 1906, met vanaf p. 146 aandacht voor 'Der Naturgarten'.
- 39 Polman, 1994, p. 4.
- 40 Polman, 1994, p. 31. Zie ook: Mariel Polman, Architektur und Farbgestaltung des Hauses Wylerberg von Otto Barting, *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Kon-*
- servierung* 10 (1996) nr. 1, p. 153-165.
- 41 Deze houding is enigszins vergelijkbaar met de opkomst van de naturalistische tuinstijl in Nederland, waarbij het natuurlijke landschap als uitgangspunt werd genomen. Dit kwam voort vanuit een waardering voor het natuurlijke landschap, zoals opkwam in het begin van de twintigste eeuw, mede onder invloed van invloedrijke personen als Jac. P. Thijsse. Voorbeelden hiervan in Nederland zijn relatief schaars, en zijn met name te vinden in de dan nog 'ongerepte' duin- en heidegebieden. Gedacht kan worden aan villa Schapenduinen te Bloemendaal (ontwerp Wouter Hamdorf in 1928-1930), de villa aan de Van der Oudermeulenlaan 11 te Wassenaar (ontwerp H.F. Mertens rond 1927) en mogelijk Landgoed Stameren bij Doorn (circa 1903). Zie: Blok en Lang, 2008, p. 101; M. Purmer, *Het landschap bewaard, Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten*, Hilversum 2018; I. Montijn, *Naar Buiten, Landelijk wonen in de 19de en 20ste eeuw*, Amsterdam 2013; M. van Ool, *Het verlangen naar buiten, De Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*, Amsterdam 2008.
- 42 Vriendelijke mededeling D. Nicolaisen: Wegerif zou bekend zijn geweest met Huis Wylerberg.
- 43 H. Thomas, *Het bezield modernisme van A.H. Wegerif, Architectuur als beschavingsideaal*, Rotterdam 2018, p. 117.
- 44 Thomas, 2018, p. 172.
- 45 In Nederland is deze waardering voor het landschap onder meer te herkennen in de populariteit van de Verkade-albums door Jac. P. Thijsse, met titels als *Blonde duinen* (1910), *Bosch en heide* (1913) en *Waar wij wonen* (1937). Ook de oprichting van de Vereniging 'Het Nederlands Openluchtmuseum' in 1912 sluit aan op deze ontwikkeling (zie: Gelders Archief, toeg.nr. 3061 *Nederlands Openluchtmuseum*, inleiding).